

КНИМ.
2006-164

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

ТИЛ ИЛИМИ ИНСТИТУТУ

Д.10.05.299 Диссертациялык кенеш

Кол жазма укугунда
УДК 4:412,7:43:494.3

ЭРГЕШБАЕВА НУРИСА АБДЫСЕЙТОВНА

**АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ ОРУН БЫШЫКТАГЫЧ
ТАКТООЧТОРДУ САЛЫШТЫРМА-ТИПОЛОГИЯЛЫК
ЖАКТАН ИЗИЛДӨӨ**

Адистиги: 10.02.20 – Тектештирме-тарыхый, типологиялык жана
салыштырма тил илими

**Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
алуу үчүн жазылган диссертациянын
А В Т О Р Е Ф Е Р А Т Ы**

Бишкек-2006

Диссертация Кыргыз мамлекеттик медициналык академиясынын чет тилдер кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи:

КР УИАнын мүчө-корреспонденти,
филология илимдеринин доктору,
профессор **Ж.К. Сыдыков**

Расмий оппоненттер:

КР УИАнын мүчө-корреспонденти,
филология илимдеринин доктору,
профессор **Т.К. Ахматов**

филология илимдеринин
кандидаты **З.К. Караева**

Жетектөөчү мекеме: Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин чет тили жана кыргыз тил илими кафедралары

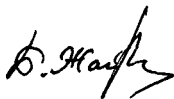
Диссертация 2006-жылдын 24-февралында саат 10⁰⁰дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Тил илими институтундагы филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча Д.10.05.299 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспектиси, 265^а.

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борбордук илимий китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат 2006 -жылдын 20-январында жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, филология
илимдеринин кандидаты

Б.А. Жайлообаев

ИШТИНЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Азыркы учурда дүйнөнүн ар түрдүү тилдерин тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма методдордун негизинде изилдөө илимий-теориялык жана практикалык мааниге ээ. Анткени мындай изилдөөлөрдүн жыйынтыктары жалпы тил илиминин негизги теориялык маселелерин өнүктүрүүгө салым кошуп, чет тилдерин үйрөнүүнү жана окутууну ыкчамдатуу (интенсивдештирүү) ыкмаларынын натыйжалуулугун арттырууга көмөк көрсөтөт.

Тил илиминде салыштырма (текстширме-тарыхый) багыт эзелки традицияга ээ экендиги белгилүү, анын теориясы, объектиси жана методикасы XIX кылымда эле Ф.Бопп, Р.Раск, Я.Грим, А.Ф.Востоковдор тарабынан негизделген. Бул илимий багыттын теориялык-лингвистикалык негиздерин өнүктүрүүгө (О.Ахманова, Л.В.Щерба, В.Н.Ярцева, А.Аракин ж.б.), тилдерди салыштырып изилдөө ыкмаларын иштеп чыгууга, андагы семантикалык маселелерди тактоого (С.Д.Кацнельсон, А.Рождественский, А.И.Смирницкий, В.А.Успенский, А.В.Гак ж.б.) жана лингво-дидактикалык окутуу аспектилерине (Б.А.Серебренников, Дж.Буранов ж.б.) арналган эң маанилүү эмгектер жарык көрдү.

Салыштырма-типологиялык илимий изилдөөлөр кыргыз илимпоздору тарабынан да жүргүзүлүп келет. Буга Б.М.Юнусалиев, К.К.Сартбаев, И.А.Батманов, Б.Ө.Орузбаева, Т.К.Ахматов, К.Чонбашев, В.Д.Скирдов, О.В.Захарова, А.Орусбаев, Ж.К.Сыдыков, А.А.Жолдошбеков, К.З.Зулпукаров, А.А.Бекбалаев, Т.Т.Турсуналиев, К.Жумабаев, С.Ибрагимов, З.К.Дербиншева, А.К.Шаменова, Н.К.Ирсалиева, Б.К.Касымова, Ш.К.Кадырова, Г.З.Жамашева, Ч.К.Найманова, С.Ш.Калыгулова жана башкалардын орус, немец, англис жана кыргыз тилдеринин материалдарын салыштырууга арналган бир топ диссертациялык иштери, теориялык жана практикалык жагдайдагы монографиялары, макалалары жана окуу куралдары күбө.

Кийинки кездеги жарыяланган салыштырма-типологиялык эмгектерде, негизинен, ар түрдүү тилдерге мүнөздүү жалпы грамматикалык категориялар гана мүнөздөлгөнүн байкоого болот. Ошондуктан биз бул эмгегибизде кыргыз, герман жана башка тилдердеги эң маанилүү морфологиялык-синтаксистик категорияларга кирген тактоочтун, тагыраак айтканда, орун бышыктагыч тактоочтун грамматикалык касиеттерин, англис жана кыргыз тилдеринин конкреттүү тилдик материалдарынын негизинде изилдөөнү максат кылып алдык.

Англис тилиндеги тактооч маселеси O.Jespersen, A.Maclin, C.Fries, C.Curme, A.Bain, A.S.Hornby, A.Hill, F.Falmer, S.Jacobson, A.Close, H.Sweet, Dr.Morris, C.Pautma, Л.Н.Болдычева, Р.А.Ковнер, М.А.Стернина, Т.Н.Капитанова, В.Г.Павлов, С.И.Калабина, Л.С.Бархударов, В.Н.Жигалло,

Г.С.Крылова, И.А.Пегова, М.Ф.Мирзамухамедова, В.Н.Ярцева, Е.В.Прокофьева, Г.А.Романова, Л.М. Борисова, Г.Г.Семкина, И.Н.Слободская, С.Н.Королева, И.А.Демидова, И.К.Галаншина, А.И.Смирницкий, О.Д.Мешков жана башкалардын эмгектеринде кеңири иликтөөгө алынса, түрк тилдеринде С.Гочияева, О.Жамалдинов, А.Наджип, Э.В.Севортян, Л.В.Щерба, С.А.Беглярова, А.К.Боровков, Н.З.Гаджиева, Л.Н.Харитонов, Н.К.Дмитриев, А.Искаков, А.Шукюров, А.Батманов, Б.Ө.Орузбаева, А.Турсунов, А.Жапаров, С.Давлетов, С.Кудайбергенов, А.Иманов жана башкалар тарабынан иликтенген. Бирок тактоочко арналган жогорудагы илимпоздордун илимий эмгектеринде, аталган бул сөз түркүмүнүн эң маанилүү категорияларынын бири-орун бышыктагыч тактоочтор терең изилдөөгө алынган эмес, ошондуктан бул маанилүү маселе биздин ишибизде алгачкы жолу атайын иликтөөгө алынып жатат. **Теманын актуалдуулугу** да ушул жагдайлар менен түшүндүрүлөт.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Англис жана кыргыз тилдериндеги орун бышыктагыч тактоочторду өз ара салыштырып, андагы жалпылыктар менен кескин айырмачылыктарды тактоо жана аныктоо иштин негизги максаты болуп саналат. Бул максатты жүзөгө ашыруу үчүн төмөнкүдөй милдеттерди аткаруу талап кылынат:

1) англис жана кыргыз тилдериндеги тактоочторду, өзгөчө орун бышыктагыч тактоочтордун лингвистикалык статусун жана алардын жасалыш өзгөчөлүктөрүн тактоо, аныктоо;

2) англис тилиндеги орун бышыктагыч тактоочтордун кыргыз тилиндеги эквиваленттерин табуу, көркөм жана публицистикалык чыгармалардан, илимий эмгектерден алынган ар түрдүү мисалдардын негизинде алардын маанилерин өз ара салыштырып бышыктоо;

3) англис жана кыргыз тилдеринде тең орун бышыктагыч тактоочтордун структуралык-морфологиялык жактан түзүлүш өзгөчөлүктөрүнө карата ар түрдүү топторго бөлүү;

4) эки тилдеги орун бышыктагыч тактоочтордун семантикалык түзүлүштөрүн кароодо, семалык топторду аныктоо жана талдоо, алардагы айырмачылыктар менен жалпылыктарды конкреттүү сыпаттоо;

5) англис жана кыргыз тилдериндеги орун бышыктагыч тактоочтордун омонимдерден болгон айырмасын тастыктоо;

6) орун бышыктагыч тактоочторду үч семанын (архисема, идентификациялоочу, дифференциялоочу) жардамы аркылуу салыштырып изилдөө;

7) салыштырылып жаткан эки тилдеги орун бышыктагыч тактоочтордун синтаксистик өзгөчөлүктөрүн талдап чыгуу;

8) эки тилдеги орун бышыктагыч тактоочтордун башка сөздөр менен айкалышуу мүмкүнчүлүгүнө көңүл бөлүү;

9) англис жана кыргыз тилдериндеги орун бышыктагыч тактоочтордун сүйлөм тизмегиндеги алган ордун аныктоо, баа берүү.

Илимий жаңылыгы. Кыргыз тилиндеги тактооч сөз түркүмүн С.Давлетов (1960) бир топ терең изилдеген, ал эми С.Калыгулова (2001) эки тилдин (англис жана кыргыз) мисалдарында бул категориянын жалпы гана маселелерине кайрылган.

Биздин изилдөөбүздө жогорку изилдөөчүлөрдүн эмгектеринен айырмаланып, тактоочтун эң маанилүү тобу болгон орун бышыктагыч тактоочторго биринчи жолу атайын жана комплекстүү изилдөө (структуралык, синтаксистик, функционалдык жана семантикалык) жүргүзүлөт. Буга ылайык орун бышыктагыч тактоочтор алгачкы жолу үч семанын (архисема, идентификациялоочу, дифференциялоочу) жардамы аркылуу салыштырылып изилденет.

Изилдөөнүн теориялык мааниси. Азыркы учурда кыргыз мектептери жана жогорку окуу жайлары үчүн жарык көргөн окуу китептеринде орун бышыктагыч тактоочтор жалпы эле тактоочтор жөнүндөгү маалыматтар учкай берилип жүрөт. Ошондуктан англис жана кыргыз тилдериндеги орун бышыктагыч тактоочторду системалуу түрдө салыштырып изилдөө жана анын негизинде алынган жыйынтыктар теориялык жана практикалык зор мааниге ээ. Буга чейинки бир топ окумуштуулардын илимий көз караштарын жалпылаштырып, анын негизинде англис жана кыргыз тилдериндеги орун бышыктагыч тактоочтор жөнүндө айтылган пикирлер, илимий жалпылоолор салыштырылып жаткан тилдердеги тактоочтор боюнча теориялык жоболорду байытууга, ар бир тилди жекече алып изилдегенде байкалбай калуучу айрым кубулуштардын табиятын ачып берүүгө, ошондой эле башка тилди окутуу методикасынын кээ бир маселелерин тактоого теориялык көмөк көрсөтөт.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Изилдөөнүн жыйынтыктары, табылгалары англис, кыргыз тилдерин жогорку жана орто окуу жайларында окутууда лингвистикалык кошумча материал катары колдонулары шексиз. Мындан тышкары, бул изилдөөнүн жыйынтыгын окуу процессинде, жогорку окуу жайларынын филология факультетинин студенттерине милдеттүү түрдө окулуучу атайын курстарды өтүүдө, окуу китептерин, окуу куралдарын, методикалык көрсөтмөлөрдү түзүүдө да пайдаланса болот.

Изилдөөдө төмөндөгүдөй негизги жоболор жана маселелер коргоого коюлат: Генетикалык жактан тектеш эмес (англис тили-индоевропа тилдеринин герман тобунун батыш герман бутакчасына, кыргыз тили-түрк тилдеринин чыгыш хун бутагынын кыргыз-кыпчак тобуна кирет) жана морфологиялык жактан ар түрдүү типтерге кирген тилдерди (англис тили-флективдүү, ал эми кыргыз тили -агглютинативдик тил болуп эсептелинет) типологиялык жактан изилдөөдө бул тилдердеги орун бышыктагыч тактоочтордун лексика-

лык, семантикалык, синтаксистик жактан айрым окшоштуктарын жана кескин айырмачылыктарын аныктоо, ошону менен бирге эле алардын ортосундагы жалпылыктарын ырастоо.

Биздин ишибиздин жыйынтыгында төмөнкү маселелерге өзгөчө көңүл бурулат:

1) салыштырылып жаткан эки тилде тең орун бышыктагыч тактоочтор структуралык-морфологиялык жактан бир өңчөй эмес, мына ушуга ылайык бул тактоочтордун түзүлүш өзгөчөлүктөрүнө карата ар түрдүү топторго бөлүнүшүн;

2) эки тилде тең орун бышыктагыч тактоочторго сөз жасоочу мүчөлөрдүн жалганышын;

3) англис жана кыргыз тилдериндеги орун бышыктагыч тактоочтордун семантикалык жактан кыймыл-аракеттин ар түрдүү багытын жана ордун көрсөткөндүгүнө байланыштуу ар түрдүү топторго бөлүнүшүн;

4) эки тилдеги орун бышыктагыч тактоочторду семантикалык түзүлүшү боюнча караганда, бул тактоочтордун семалык топторунун бири-бирине дал келишин;

5) англис жана кыргыз тилдериндеги орун бышыктагыч тактоочтордун сүйлөм тизмегинен алган орду боюнча айырмачылыктарын жана алардын сүйлөм тизмегиндеги функцияларын тактоо, аныктоо.

Изилдөөнүн материалдары. Изилдөөнүн материалдары катары англис, америка жана кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармаларынан мисалдар алынды. Бардыгы 30 көркөм чыгармадан материалдар жыйналып, алардан 2000 ден (ар бир тилден) ашык мисалдар талдоого алынды.

Изилдөөнүн методу. Генетикалык жана морфологиялык жактан ар түрдүү типтерге кирген англис жана кыргыз тилдерин типологиялык жактан изилдөөгө алууда белгилүү ыкмалар талап кылынат. Ошондуктан коюлган максатка ылайык, негизинен, бири-бирин толуктап, тактап турган **сыпаттоо, дистрибутивдик, компоненттик жана статистикалык** (көрсөтүлгөн анализдин лингвистикалык методдору синхрондук аспектиде колдонулат) методдор колдонулду.

Практикада традициялуу колдонулуп жүргөндөй (В.Д.Аракин, 1989, В.Г.Гак, 1977, 1989, Дж.Буранов, 1983, ж.б.), биздин илимий ишибизде салыштырууга негизги объект катары англис тили, ал эми салыштырылуучу тил катары кыргыз тили алынды.

Иштин апробациясы. Бул диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Тил илими институту, И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Мамлекеттик тил жана маданият институтунун тил даярдыгы жана котормо, Кыргыз мамлекеттик медициналык академиясынын чет тилдер кафедраларынын биргелешкен кошмо жыйынында талкууланган. Диссертациялык иш боюнча **10 илимий**

макала жарык көргөн. Иштин негизги жоболору боюнча Ж.Баласагын атындагы КУУнун (1997, 2004), И.Арабаев атындагы КПУнун 50 жылдык (2002), Э.Хемингуэйдин 100-жылдык (2000) жана К.Акиевдин 120 жылдык (2004) мааракелерине арналган эл аралык жана республикалык илимий-практикалык конференцияларда докладдар жасалды жана **Кытай Эл Республикасында** чыгуучу “Тил жана котормо” (2004) журналына макала жарык көрдү.

Иштин түзүлүшү. Диссертация киришүүдөн, үч главадан, корутундудан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат.

Киришүүдө диссертациялык иштин актуалдуулугу, максаты, милдеттери, илимий жаңылыгы, коргоого коюла турган негизги жоболору, изилдөөнүн методу, иштин теориялык жана практикалык мааниси, апробациясы, структурасы берилди.

Биринчи главада англис жана кыргыз тилдериндеги орун бышыктагыч тактоочтор (деги эле тактоочтун жалпы маселеси) жөнүндө кыскача маалымат берилип, орун бышыктагыч тактоочтордун структуралык-морфологиялык түзүлүшү талданып, ал боюнча теориялык жалпылоолор, тыянактар берилди.

Англис жана кыргыз тилдериндеги орун бышыктагыч тактоочторго кайрылаардан мурда тактоочтун грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө токтолуп кетүүнү зарыл деп таптык, анткени эки тилде тең тактооч категориясы боюнча кыйла эмгектердин жазылгандыгына карабастан, тил илиминде бул сөз түркүмүнүн кээ бир маселелери дагы эле болсо чечилбей, кайчы пикирлерди туудуруп келүүдө.

Мындай талаш-таргыштар тактоочту өз алдынча сөз түркүмү катары эсептөөгө болобу же жокпу деген гана суроо эмес, **тактооч** деген эмне, ага кандайча аныктама берүүгө болот, анын өзүнчө сөз түркүмү болушу үчүн кандай критерийлер болушу керек деген суроолорго такалат.

Чет өлкөлүк илимпоздор (A.Bain, J.Fernald) тактоочтун морфологиялык белгилеринин дээрлик жоктугун, синтаксистик жактан эч кандай функцияны аткара албастыгын белгилешип, аны этишти, сын атоочту аныктап турган сөз катары гана карашат (A.Bain, 1904, J.Fernald, 1916).

О.Есперсен тактоочту бөлүкчө тобуна киргизип, **up, immediatly, and** сөздөрүн зат атоочко, этишке, сын атоочко таандык сөздөр эмес экендигин далилдеп, аларды өзүнчө бир группага бөлүп караган.

О.Есперсен тактоочту предлог жана байламтадан айырмасын ажыратып бергени менен, булардын баарын бириктирип, кайрадан бир топко-жардамчы сөздөргө киргизип койгон (О.Есперсен, 1958, 113).

Тактооч өз алдынча сөз түркүмү катары Р.Л.Ковнер тарабынан классификацияланган. Автор тактоочту атайын изилдөөгө алып, бул сөз түркүмү жөнүндө айтылган сын пикирлерге карата өз оюн төмөндөгүдөй билдирет:

«Батыштык буржуазиялык лингвистикалык адабияттарда тактооч категориясы канаатандыралык чечилген эмес. Суэта, Крейзинга, Керма, Поутма ж.б. көптөгөн тилчилердин каталыгы тактоочту модальдык сөздөрдөн, бөлүкчөлөрдөн айырмасын ажыратып бере албагандыгы» (Р.Л.Ковнер, 1951, 11).

Ал эми англис тилинде орун бышыктагыч тактоочторго кайрыла турган болсок, бул маселеге байланыштуу жалпы тил илиминде ар кандай мүнөздөгү пикирлер айтылып келе жатат.

Көпчүлүк учурда англис тилинде бир катар орун бышыктагыч тактоочтордун предлогдор менен омонимдик катышта болгондугуна байланыштуу бул тактоочтордун кайсы учурда предлогдун, кайсы учурда тактоочтун милдетин аткарат, алардын айырмасын кантип билүүгө болот деген талаш-тартыш суроолор келип чыгат.

Белгилүү англис тилчиси О.Есперсендин пикири боюнча “кээ бир предлогдор тыбыштык формасы жагынан тактоочторго дал келип, омонимдик мааниде колдонулат да, алардын айырмасы контекст аркылуу аныкталат.

М.: 1. **Put your cap on** –Баш кийиминди кий. 2. **Put your cap on your head** –Башыңа баш кийиминди кий. Биринчи сүйлөмдө **on** тактоочтун милдетин аткарды, себеби өтпөс мааниде колдонулуп, өзүнөн кийин толуктоочу сөздү талап кылбайт. Экинчи сүйлөмдө **on** өтмө мааниде колдонулуп, өзүнөн кийин **your head** деген сөздүн маанисин толуктоочу лексикалык каражатты кабыл алып, предлогдун милдетин аткарды” (О.Есперсен, 1958, 97).

Жогорудагы биринчи сүйлөмдө **on** тактоочтук милдетти аткарса, кыргыз тилиндеги котормосунда тактоочтук милдетти аткарбайт.

Р.Морристин пикири боюнча көпчүлүк орун тактоочтор предлогдор менен айкашуу аркылуу түзүлөт. Мисалы, **be** (be+hind), **for** (for+ward), **to** (to+ward), **up** (up+per, up+wards), **on** (on+ward) тактоочтору. Автор татаал орун тактоочтор предлогдордун жардамы аркылуу түзүлгөндүгүн жана байыркы англис тилинде **there, here, where** тактоочтору предлогдор менен биригип, татаал тактоочторду түзөөрүн белгилеген (R. Morris, 1891).

Р.Краптын пикири боюнча, орун тактоочтор кыймыл-аракеттин ордун, же багытын билдирет, булардын ичинен эң көп колдонулгандары **here, there, in, out, behind, around** тактоочтору болуп саналат, татаал тактоочтор - **ever** мүчөсүнүнүн жардамы менен түзүлөт (Р.Крап, 1908, 199).

В.Аракин жана В.Д.Ильштин эмгектеринде байыркы англис тилинде эле орун бышыктагыч тактоочтор атоочтук негизде түзүлгөндүгү белгиленген (В.Аракин, 1951, В.Д.Ильш, 1948).

Орус тилинде тактоочту изилдөө бай традицияга ээ, анын грамматикалык категорияларынын бардык маселелери А.А.Потебня, Ф.Ф.Фортунатов, А.А.Шахматов, А.М. Пешковский, Л.В. Щерба, В.В.Виноградов, Е.М.Галкина-Федорук жана башка окумуштуулар тарабынан ар түрдүү деңгээлде

изилдөөгө алынган. Бул окумуштуулар тактоочтун семантикалык, морфологиялык, синтаксистик өзгөчөлүктөрүн изилдеп, тактоочко так аныктама берүү менен, анын башка сөз түркүмдөрүнөн болгон бөтөнчөлүгүн ачып беришкен.

Орус тилчилеринин тактоочту өз алдынча сөз түркүмү экендиги жөнүндөгү илимий аныктамалары түрк тилдеринде тактоочту өз алдынча сөз түркүмү катары кароого негиз болгон.

Түрк тилдеринде алгачкылардан болуп И.Гигановдун (1801), А.Казем-Бектин (1839,1898), Н.О.Катановдун (1903) ж.б. эмгектеринде тактоочтор жөнүндө алгачкы пикирлер айтылган.

Түркологияда бул изилдөөлөр тактоочту өз алдынча сөз түркүмү катары бөлүп карагандыгы менен илимий жактан чоң баалуулукка ээ. Бирок аталган окумуштуулардын эмгектериндеги негизги кемчилик-сын атооч жана башка сөз түркүмдөрүнө таандык айрым сөздөрдү да тактооч катары каралгандыгы. Албетте, бул болсо, өз кезегинде, тактоочтун так аныктамасынын жана аны өз алдынча сөз түркүмү катары кароо үчүн бирдиктүү принциптердин жоктугу менен шартталган.

Тактоочту пландуу түрдө изилдөө иши совет доорунда өрүш алып, кеңири масштабда ишке ашырыла баштагандыгы жана бул сөз түркүмүнүн проблемасына тиешелүү көптөгөн баалуу эмгектер жаралгандыгы талашсыз. Алсак, бул маселеге С.Гочияева, О.Жамалдинов, А.Наджиб, Э.В.Севортян, Л.В.Щерба, А.К.Боровков, Л.Харитонов, Н.К.Дмитриев, М.Гичсбейли, А.Искаков, А.Шукюров, И.А.Батманов, С.Давлетов жана башка илимпоздор атайын кайрылышып, тактоочторго терең жана ар тараптуу изилдөө жүргүзүшүп, анын өз алдынча сөз түркүмү экендиги жөнүндөгү ойду бекемдешкен.

Тактоочтун тегерегинде кандай гана болбосун, алардын баары, жогоруда белгилегендей, негизинен, тактоочту өз алдынча сөз түркүмү катары кароо үчүн кандай критерийлер болуш керек, алардын ичинен кайсынысы негизги, башкача айтканда, коштоп жүрүүчү боло алат деген маселеге келип такалган. Мындай критерийлерди сунуш кылган окумуштуулар да болгон. Айталы, сөз түркүмү болуш үчүн үч критерий керек деген пикир А. К. Боровковго (1935) таандык.

1939-жылы А.К.Боровков тарабынан түзүлгөн бул комплекстүү метод бүгүнкү күндө да сөз түркүмүнө тиешелүү болгон эмгектерде колдонулуп келүүдө (Э. В. Севортян, 1970, 17).

Көрүнүктүү түрколог Э.В. Севортян сөз түркүмү болуш үчүн 3 белги (морфологиялык, синтаксистик, семантикалык) керек, булардын ичинен бири алып баруучу, калгандары толуктоочу катары милдет аткараарын айтуу менен бирге пикирин төмөнкүчө билдирген: “Тактоочтун, формалдык

атоочтук орун тактоочтор (here, there, where), **тактоочтук эквиваленттик орун тактоочтор** (home east, north, west), **суроолуу орун бышыктагыч тактоочтор** (where), **катыштык орун тактоочтор** (where).

Кыргыз тилинде: **Негизги тубаса орун бышыктагыч тактоочтор** (ичинде, үстүндө, тышта, алыс, төмөн, алга, артка, жогору, бийик, астында, жанында, төмөн, ылдый, артында), **суроолуу орун тактоочтор** (**кайда, кайдан** -бул тактоочтор контексттин денгээлинде аныкталат).

Кыргыз тилинде тактоочтук эквиваленттик жана катыштык орун бышыктагыч тактоочтор жок.

Кыргыз тилинде сүйлөм ичинде бышыктоочтук милдет аткарган сөздөрдүн бардыгын тактооч катары кароого болбойт. Анткени **үйгө, чыгышка, батышка** деген сөздөр тактооч катары саналбайт, көпчүлүк учурларда орун аралык маанидеги зат атооч катары бышыктоочтун гана милдетин аткарып тургандыгы буга ачык мисал боло алат.

Ат атоочтон тактоочко өткөн **кайда, кайдан, качан** деген сыяктуу сөздөр кыргыз тили боюнча жазылган грамматикаларда ат атооч катары да каралат. Проф. Н.К.Дмитриев (1948,104) башкырт тилиндеги ушул сыяктуу эле кай-за? (кайда?), кай-зан? (кайдан?), касан? (качан?) деген сөздөрдү ат атоочтон тактоочко өткөн деп эсептеп, башкырт тили боюнча жазылган грамматикаларда алардын бекеринен эле тактооч катары талкуулаанып жүргөндүгү айтылат.

Биз Н.К.Дмитриевдин жогорудагы айтылган пикирин колдоп, кыргыз тилиндеги **кайда, каякта** деген сөздөрдү тактоочтук топко киргизебиз.

Туунду орун бышыктагыч тактоочтор: Англис жана кыргыз тилдериндеги туунду орун бышыктагыч тактоочтор морфологиялык түзүлүшү өтө татаал процессте, башкача айтканда, туунду орун бышыктагыч тактоочтор сөз жасоочу жана сөз өзгөтүүчү жолдор аркылуу түзүлөт. Кээ бир орун тактоочторду гана эске албаганда, көпчүлүк тактоочтор пайда болушу жана түзүлүшү жагынан башка сөз түркүмдөрдөн келип чыккан сөздөр болуп эсептелинет.

Англис тилинде орун бышыктагыч тактоочтордун негизги сөз жасоочу мүчөсү **-wards** болуп эсептелинет.

Англис тилинде орун бышыктагыч тактоочтор төмөндөгүдөй схемада түзүлөт:

Модель 1. Noun + wards = Adv: seaward, southward

Модель 2. Adv + wards = Adv: downward.

Кыргыз тилинде тактоочторду жасоочу бир нече аффикстер бар. Алар төмөнкүлөр:

- **гару**, байыркы түрк тилдеринде барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү болгон. Бирок бул мүчө түрк тилдеринин өсүш тарыхында акырындык менен жөндөмө системасынын составынан түшүп калып, кээ бир гана сөздөрдө сөнөк мүчө иретинде сакталып калган (Б.Орузбаева, 1958). М.: **илгери, ичкери, тышкары, жогору**.

Сөз өзгөртүү системасында чыгыш жөндөмөсүнүн **-дан** мүчөсү кээ бир сөздөрдүн составында сөз жасоочу мүчөнүн функциясын аткарат. М.: **үстүртөн, арыган, беритен, жогортон, төмөнтөн, илгертен**.

-лап мүчөсү кээ бир тубаса тактоочтордон да туунду тактоочторду жасай алат. М.: **жогорулап, ылдыйлап, төмөндөп** ж.б.

Кыргыз тилинде орун бышыктагыч тактоочтор төмөнкүдөй схемада түзүлөт.

1. **Ат атооч + зат атооч = тактооч: бuerде, тиерде.**

2. **Тактооч + суффикс = тактооч: ыраакта, ылдыйла.**

Тактооч +тактооч= тактооч ары-бери, өйдө-төмөн.

Жогоруда көрсөтүлгөн схемалардан англис тилинде зат атоочко мүчө уланышы менен жаңы орун тактооч түзүлсө, кыргыз тилинде мындай көрүнүштөр байкалбайт. Кыргыз тилинде кээ бир тубаса орун тактоочторго мүчөлөрдүн уланышы менен туунду тактоочтор жасалат, мындай тактоочтор англис тилинде жок.

Татаал орун бышыктагыч тактоочтор: Англис жана кыргыз тилдериндеги татаал орун тактоочтордо сөз жасоонун синтаксистик принциби эң чоң мааниге ээ, мында эки же андан көп сөз биригет да, жаңы маанидеги бир татаал сөз түзүлөт.

Англис тилиндеги татаал орун тактоочтордун моделдери төмөнкүдөй:

1. **Proun+Adv=Adv:** somewhere. 2. **Prep+Noun=Adv:** inside, upstairs.

3. **Adv+Adv=Adv:** southwest.

Кыргыз тилиндеги татаал орун бышыктагыч тактоочтор англис тилинен айырмаланып сөз жасоодо эки өзгөчөлүккө ээ:

1. Кошмок сөз түрүндөгү орун тактоочтор: **бuerде, тиерде**

2. Антонимдик катыштагы кош сөздөр түрүндөгү тактоочтор: **ары-бери, өйдө-төмөн**

Кыргыз тилиндеги татаал орун тактоочтордун моделдери төмөндөгүдөй:

1. **Ат атооч +зат атооч+жөндөмө мүчө:** бuerде, тиерде

2. **Тактооч +тактооч:** ары-бери, өйдө-төмөн

Англис жана кыргыз тилдериндеги татаал орун бышыктагыч тактоочтор **proun + adv = adv** (somewhere, anywhere), **prep + adv = adv.** (inside, outside), **adv + adv =adv.** (southeast, northeast) жана **ат атооч + зат атооч+жөндөмө мүчө** (бuerде, тиерде), **тактооч+тактооч** (ары-бери, өйдө-төмөн) моделдеринин негизинде түзүлөт.

Тутумдаш орун тактоочтор: Англис тилинде тутумдаш орун тактоочторго төмөнкү тактоочтор кирет: **to and fro, up and down, back and down.**

Эгерде мындай типтеги тактоочторду кыргыз тилине которо турган болсок, алар түзүлүшү боюнча кош тактоочторго дал келерин көрөбүз: **back and forth-артка-алдыга, up and down- өйдө-ылдый.**

Англис тилиндеги тактоочтордун өзгөчөлүгү тутумдаш орун тактоочтор бар экендиги, ал эми кыргыз тилинде тутумдаш тактоочтордун ордунда кош жана кошмок тактоочтор бар.

Экинчи глава “Англис жана кыргыз тилдериндеги орун бышыктагыч тактоочтордун лексика-семантикалык түзүлүшү” деп аталат.

Азыркы тил илиминде конкреттүү тилдерди лексика-семантикалык жактан изилдөө боюнча ар кандай бай материалдарга карабастан, англис жана кыргыз тилдериндеги орун тактоочтор (жалпы эле тактоочтор) семантикалык жактан учкай, үстүртөн гана каралып келаткандыгын танууга болбойт. Мисалга алсак, англис тилин изилдеген М.А.Стернина тактоочтун семантикалык түзүлүшү дагы эле “фрагмент” катары изилдене электигине көңүл буруп, англис жана орус тилдериндеги тактоочтордун семантикасын ачып берүүгө аракет жасаган (М.А.Стернина, 1984,7).

Ал эми С.Н.Абдуллаева өзүнүн эмгегинде тактоочтун семантикасы өтө татаалдыгын жана аны иликтөө абдан кызыктуу маселелерден экендигин белгилейт (С.Н.Абдуллаева, 1973,51).

Түрк тилдеринде тактоочтун семантикалык түзүлүшүн А.Искаков (1950) С.Фузаилов (1950) О.Жамалдиновдор (1951) изилдегени менен, тилекке каршы, бул тилчилер да орун тактоочторго учкай гана кайрылып кетишкен.

А.Асадов эмгегинде орун тактоочтордун семантикасына кененирээк токтолуп, бул тактоочтордун көп маанилүүлүгүн, синонимдерин, антонимдерин, омонимдерин аныктаган (А.Асадов, 1985,12).

С.Давлетов кыргыз тилинде орун тактоочтор негизинен кыймыл-аракеттин өтө турган ордун, анын сүйлөөчү турган орунга чек жагынан жакын же алыс экендигин көрсөтүүдө жана кыймыл-аракеттин мейкиндик боюнча болгон багытын туюндурууда колдонуларын белгилеген (С.Давлетов (1960,47).

Англис жана түрк тилдериндеги орун бышыктагыч тактоочтор жөнүндө айтылган ой-пикирлерди эске алуу менен, алар төмөнкүдөй топторго: **кыймыл-аракеттин багытын** көрсөткөн орун тактоочтор (forwards, backwards, outside, inward(s), back, up, down, where, home, homewards, upstairs, downwards, upwards, away: ары, бери, илгери, өйдө, төмөн, жогору, ылдый, кайда, биякка, тиякка), **кыймыл-аракеттин ордун көрсөткөн** (here, there, in, behind, on, outside, upstairs, under, far, below, above: алыс, жакын, буерде, тигинде) жана **шилтеме орун тактоочтор** (here, there: буерде, тиерде) бөлүштүрүлү.

Салыштырылып жаткан тилдерде тактоочтор кыймыл-аракеттин ар түрдүү ордун көрсөткөндүгүнө байланыштуу так (чыныгы) орунду (**in, on, behind, under, outside, above, below, inside here, there:** мында, тигинде, анда) жана кыймыл-аракеттин аралык маанисин (**far, near: жакын, алыс**) көрсөткөн тактоочторго ажыратылат.

Англис жана кыргыз тилдериндеги орун бышыктагыч тактоочторду кароодо төмөнкү терминдерди колдонмокчубуз. **Сема**¹ -эң кичине мазмундук пландын бирдиги; **дифференциялоочу**² - сөздүн маанисинин ядросун түзгөн жыйынды, башкача айтканда, сөздүн лексика-семантикалык топторунун көлөмүн аныктоо менен, бул сөздүн маанисин башка сөздөрдүн маанилеринен ажыратат. Дифференциялоочу сема аркылуу англис жана кыргыз тилдериндеги орун жана багытты көрсөткөн тактоочторунун мааниси чечмеленип берилет.

Идентификациялоочу сема³-тилдик бирдиктердин белгилүү бир топторуна гана таандык семантикалык структура (курам). Алынган эки тилдеги багытты көрсөткөн тактоочтордун идентификациялоочу белгиси - **багыт**, ал эми орунду көрсөткөн тактоочтордун идентификациялоочу белгиси – **локалдуулук** болуп эсептелет. **Архисема**⁴ - объектинин толук класстарына таандык белгилерин чагылдырат. Англис жана кыргыз тилдериндеги орун жана багыт тактоочторунун архисемасы **мейкиндик** болуп эсептелинет, себеби бардык орун тактоочтор кыймыл-аракеттин мейкиндикте жайгашкан ордун жана багытын көрсөтөт.

Категориялык көп маанилүүлүк⁵-сөз түркүмүнүн деңгээлиндеги сөздөрдүн көп маанилүүлүгү. Англис жана кыргыз тилдеринде орун тактоочтордун маани жактан өзгөчөлүгүн айкын билүү үчүн бул тактоочтордун антоним, синонимдерге, этиштик баяндооч менен болгон мамилесине да көңүл буруу керек.

¹ **Сема** - мельчайшая (предельная) единица плана содержания, подпадающая соотношению с соответствующими единицами (элементами) плана выражения в синтагматическом ряду (Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. –М., 1966).

² **Дифференциальные семы** в своей совокупности составляют ядро значения слова, определяя его объем внутри лексико-семантической группы слов и отличия значения данного слова от значения его «соседей». Они отражают непосредственные различия объектов (Гак В. Г. Сопоставительная лексикология. – М., 1977, с. 14).

³ **Идентифицирующая сема** отражают признаки, свойственные определенной части класса объектов, а именно, определенной группе языковых единиц в составе всего разряда данных единиц (Гак В. Г. Указ. работа, с. 14).

⁴ **Архисема** отражают признаки свойственные целым классам объектов (Гак В. Г. Указ. работа, с. 14).

⁵ **Категориальная полисемия** - многозначность слова на уровне частей речи (Стернина М. А. Семантические типы наречного слова: Автореф. дис... канд. филол. наук. - В., 1984, с. 5).

Англис тилинде **Down** багытты көрсөткөн тактоочунун тактоочтук, предлогдук, субстантивдик, этиштик көп маанилүүлүккө ээ.

Down төмөндөгүдөй категориялык көп маанилүүлүккө ээ.

1. Тактоочтук –from a higher to a lower level (The Oxford Advanced Learner’s Dictionary, p.349)-ылдыйга, төмөнгө.

М.: So, choosing a rock that had been moulded to make a natural seat, we sat **down** and unpacked our food and wine (G.Durrell, p.74).

2. Предлогдук –from a higher or higher point on smth to lower one (The Oxford Advanced Learner’s Dictionary, p.349)-жогорудан ылдый.

М.: I heard someone coming **down** the stairs.

3. Субстантивдик –to disapprove of or feel hostile (The Oxford Advanced Learner’s Dictionary, p.349)

М.: She is got **a down** on me – I don’t know why (The Oxford Advanced Learner’s Dictionary, p. 349)

2. Этиштик – to finish a drink quickly (The Oxford Advanced Learner’s Dictionary, p. 349) тез ичүү

М.: He quickly **downed** a glass of beer and left .

Англис тилиндеги **Down** багытты көрсөткөн тактоочтун эквиваленти болуп кыргыз тилинде “ылдый” деген сөз эсептелет.

Down багытты көрсөткөн тактоочунун кыргыз тилиндеги эквиваленти **ылдыйга, төмөнгө** сөздөрү.

М.: That’s nothing you can act all you have to **down** (T.Driser, p.158).

Эч нерсе эмес, сен баардык аракетинди жумшап **төмөн** түшүшүң керек.

Төмөн тактоочу төмөндөгүдөй категориялык көп маанилүүлүккө ээ.

1. Тактоочтук- ылдый, эңкейиш, өйдөнүн карама-каршысы, ылдый карай (Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү).

М.: Капитан эч кандай сөз айтпай, Каныбек менен Наташаны колтуктай ары басканда, **төмөн** жактан катуу бастырган аттын дабышы чыкты (К.Баялинов).

2. Жандоочтук-начар, жаман, башкалар менен салыштырганда сапаты ж. б. начар, жетишсиз (Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү).

М.: Анан кантип класстын катышуусу, жетишүүсү **төмөн** болбойт.

3. Этиштик-ылдыйлоо, турган ордунан төмөн түшүү, төмөн карай багыт алуу (Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү).

М.: Күн уламдан улам **төмөндөп** илеби кайтып, Ала-Тоонун чокусуна жакындай берди (К. Баялинов, 22-б).

Жогорудагы мисалдардын жардамы менен орун тактоочтордун семантикалык түзүлүш өзгөчөлүгүн изилдөөдө алардын этиштик баяндооч менен болгон байланышын эске алып сөз түркүмдөрүнүн өз ара таасирин биринен экинчисине өтүү аракетин байкоого болот. Бул жерден орун бышыктагыч

тактоочтор категориялык көп маанилүүлүккө (сөз түркүмүнүн деңгээлиндеги сөздөрдүн көп маанилүүлүгү) ээ десек болот.

Үчүнчү глава “Англис жана кыргыз тилдериндеги орун бышыктагыч тактоочтордун синтаксистик өзгөчөлүктөрү” деп аталат.

Англис тилинде тактоочтун сүйлөм тизмегинде алган ордуна байланыштуу окумуштуулардын ар түрдүү, кайчы пикирлери бар.

Англис тилин изилдеген А.Паутома (1904), Дж. Керм (1939) тактоочтор сүйлөмдүн башынан (front-order) жана аягынан (back-order) орун аларын белгилешет. Х.Е.Палмер (1950) орун жана багытты көрсөткөн тактоочтор сүйлөмдө баяндоочтон кийин (post-verbal) же ээнин алдына (pre-subject) келээрин ынанымдуу фактылар менен далилдейт.

П.Клоустун (1964) пикири боюнча, сүйлөмдө орун тактооч менен мезгил тактооч бир келип калса, анда орун тактооч мезгил тактоочтон мурда жайгашат. М.: We have our meals here now.

Англис тилинде суроолуу, илептүү сүйлөмдөгү орун тактоочтордун орун тартибин жай сүйлөмгө окшоштурууга болбойт себеби суроолуу жана илептүү сүйлөмдөрдө бул тактоочтор дайыма сүйлөмдүн башында келет. М.: 1. **Where** did you meet her? (E.Hemingway). 2. **Here** it is! (G.Durtel).

Ал эми кыргыз тилинде орун тактоочтор грамматикалык жактан баяндооч менен тыгыз байланышта болсо, же негизги максат кыймыл-аракеттин ордун көрсөтсө, орун тактоочтор баяндоочтун алдына жайгашат. М.: Ага карап турбастан, ошол жүзү каралардын **артынан** түшөт (К.Жантөшев).

Кыргыз тилинде орун тактоочтор кээ бир убактарда багындыруучу мааниде айтылган сөздүн алдынан орун албастан, сүйлөмдүн эң башынан орун алса, кай бирде багындыруучу мааниде айтылган сөздүн жанынан орун алгандыгын көрөбүз. М.: 1. **Буерде** кеп башка,-деп Танабай сөзгө кыстарыла түштү (Ч.Айтматов).

2. Кеп **буерде** башка, -деп Танабай сөзгө кыстарыла түштү.

3. Кеп башка **буерде**, -деп Танабай сөзгө кыстарыла түштү.

Жогорудагы сүйлөмдөрдө орун бышыктагыч тактоочтун ордун алмаштыруу менен сүйлөмдөрдүн мааниси анчалык бузулган жок, сүйлөмдүн негизи сакталды. Демек, бул өңдүү кубулуштар орун тактоочтун сүйлөм ичиндеги алган орду жагынан эркиндигин көрсөтөт.

Кыргыз тилинде суроолуу орун тактоочтор сүйлөм башында жана ортосунда кездешет. М.: 1. **Кайда** жөнөдүң?

2. Анын **кайдан** келгенин сен билесиңби?

Ошентип, англис тилинде орун тактоочтор мааниси боюнча баяндоочко таандык болсо, анда баяндоочтон кийин жайгашат, ал эми кыргыз тилинде, тескерисинче баяндоочтон мурда келип жайгашат.

1. Hurstwood learned **forward** (T.Dreiser).

2. Тизелеп отурган таятасына бала **артынан** келди (Ч.Айтматов).

Салыштырылып жаткан эки тилде тең кээ бир орун тактоочтордун сүйлөмдүн ар кайсы жеринен орун алуу мүмкүнчүлүгү сүйлөмдүн стилдик жактан түзүлүш өзгөчөлүгүнө жана жагдайына байланыштуу болот.

Англис жана кыргыз тилдериндеги орун тактоочтордун негизги синтаксистик функциясы бышыктооч болуп эсептелинет. Бул пикир териштирилип жаткан тилдер боюнча жарык көргөн грамматикалар жана тилдик фактылары менен далилденген.

Орун тактоочтор бышыктоочтун гана милдетин аткарбастан, башка сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткарган учурлар бар.

Англис тилинде орун тактоочтор сүйлөм тутумунда “субстантивация” кубулушуна дуушар болгон учурунда гана “ээнин” милдетин аткарат.

1. **Below** were the hills with oak and chesnut trees and far away **below** was the sea (E.Hemingway).

2. **There** came thoughts, too from a deep source, and fantasies of a gemlike brilliancy, as if diamonds and rubles sparkled upward among the bubbles of the foundation (The bedside book of famous American stories).

Англис тилиндеги **there** сөзүнүн колдонулушу боюнча изилдөөчүлөрдүн арасында бирдиктүү пикир жок. Айрым тилчилер (Е. Крисинга, Дж. Керм) **there** элементин формалдык ээ катары караса, айрымдары (Р.В.Зандворт, Б.А.Ильиш) **to be** этишинин бөлүкчөсү деп эсептешет. Л.С.Бархударовдун (1979,120) **there** сөзү зат атооч менен биригип келип, составдык ээни түзөт деген пикирин биз да колдойбуз.

Тактооч сүйлөм тутумунда субстантивация кубулушуна дуушар болгон шартта ээлик милдетти аткара тургандыгын С.Давлетов (1960), А.Имановдун (1979) өздөрүнүн эмгектеринде белгилеп кетишкен.

Сүйлөмдө орун тактоочтор ээнин милдетин аткарса, анда бул тактоочтор объектилик мааниде колдонулат да, орундук маанини да билдирип турат.

М.: 1. Жорго салдырганга **жогору** жакшы (макал).

2. **Жогору** жол жүргөнгө оор да, **төмөн** жорго салдырганга оор.

Англис тилинде орун тактоочтор баяндоочтун да милдетин аткарат. М.: Well, my friends **are away** (G. Durrell).

Л.С. Бархударов тактоочтун негизги белгиси болуп анын **to be** этиши менен айкаша алышы, ошондой эле атоочтук баяндоочту түзүү жөндөмдүүлүккө ээ экендигин белгилейт.

Х. Палмер төмөнкү сөздөрдү (he is here) he-ээси жана is here ээни толуктап туруучу сөз катары (subject-complements) санайт.

Кыргыз тилинде орун бышыктагыч тактоочтор жак уландылары жалганып айтылганда баяндоочтук милдет аткарат. М.: 1.-Алар **биякта!**-деп бала алдынан чуркап чыкты (Ч. Айтматов, 124-б.).

2. Эргештин атасы да **алыста**, чоң казатта!(Ч. Айтматов,162-б.).

Бул сүйлөмдөрдө орун тактоочтор баяндоочтук аффиксти кабыл алуу аркылуу баяндоочтук милдетти аткарды.

Англис тилинде орун тактоочтор аныктоочтун да милдетин аткара ала тургандыгын А.С. Хорнби (1960) аныктаган. М.: the down train, the above statement, the up train, the down stroke.

Кыргыз тилинде тактоочтор да сүйлөмдө аныктоочтук милдет аткарат, бирок бул милдетти тактоочтун бардык түрлөрү эмес, аныкталгыч зат менен айкалышкан сан-өлчөм, айрым сын-сыпат тактоочтор гана аткара ала тургандыгы жөнүндө пикир да айтылып кетет (А.Иманов, 1990, 165, С. Давлетов, 1960).

Биздин изилдөөбүздө кездешкен мындай айрым фактыларда тактоочтор конверсияланып, б.а. сын атоочтук функцияга өтүп кетишин көрсөтүп турат:

М.: 1. Ошондон эки-үч күн мурун Бекташтын арабасына үч-төрт аял түшүп алып, **төмөнкү айылга** тойго барып келишкен (Ч. Айтматов, 338- б.).

Орун тактоочтун башка сөздөр менен айкалышуу мүмкүнчүлүгү.

Англис жана кыргыз тилдериндеги орун тактоочтор сүйлөм тизмегинде бардык сөз түркүмү менен эле бирдей айкалыша бербейт. Мисалы, тактоочтун этиштер айкалышуу мүмкүнчүлүгү анын зат атооч менен айкалышуу мүмкүнчүлүгүнө караганда алда канча басымдуулук кылат. Бул өндүү өзгөчөлүк өз ара айкалыша айтылган сөздүн кайсы сөз түркүмүнө кире тургандыгы, анын лексика-семантикалык мааниси менен байланышат.

Англис тилинде орун тактоочтордун **сын атооч** менен айкалыша айтылган учурлары кездешет. М.: We looked **blue-black outside** (M.Twain).

Ал эми кыргыз тилинде орун тактооч менен сын атоочтун айкалышы башка сөз түркүмдөрүнө караганда сейрек кездешет. Орун тактоочтун сын атооч менен айкалышы оозеки речте гана кездешет. М.: **Мында жакшы**.

Орун тактоочтор **зат атооч** менен да айкалыша ала тургандыгын төмөнкү мисалдардан көрө алабыз. М.: Soon we were inside and we could hear **men outside** (M.Twain).

Кыргыз тилинде орун тактоочтор зат атооч менен айкаша албайт.

Англис тилинде орун **тактоочтор өз ара** айкалыша алат. М.: I told him he was mistaken, that I had not been **in there** (The bedside book of famous American stories).

Орун тактоочтор көбүнчө мезгил тактоочтор менен айкашат. М.: We are **outside now**.

Кыргыз тилиндеги орун тактоочтор англис тилиндегидей эле мезгил тактоочтор менен айкалышат. М.: Бүгүн **мында**, эртең **анда**.

Англис жана кыргыз тилдеринде кыймыл-аракеттин болгон ордун көрсөтүүдө орун бышыктагыч тактоочтор активдүү катышат. Орун тактоочтор жалпысынан бир топту түзсө да, мааниси жактан бири-биринен аз да болсо айырмаланып турушат. Ошол себептүү, орун тактоочтордун каты-

шуусу менен уюшулган этиштик сөз айкаштары да туюндурган маанилери боюнча бир катар өзгөчөлүктөргө ээ.

Up and down, to and fro, here and there тактоочтору этиш менен айкалышып, кыймыл-аракеттин ордун көрсөтсө, кыргыз тилинде **ары-бери, өйдө-төмөн, өйдө-ылдый** деген сыяктуу кош сөздөрдөн түзүлгөн тактоочтор этиш менен айкалышып, кыймыл-аракеттин мейкиндик боюнча каршы-терши багытта болуп тургандыгын көрсөттү.

Back, behind, here, out, outside (алдыда, ошондо, мында, артта) тактоочтору этиштер менен айкалышып дайыма кыймыл-аракеттин болгон ордун билдирди.

Корутунду

Ар түрдүү системадагы тилдерди салыштырып изилдөөдө сөз түркүмү үч критерийдин (семантикалык, морфологиялык, синтаксистик) негизинде каралат. Англис жана кыргыз тилдери генетикалык түзүлүшү боюнча гана айырмаланбастан, грамматикалык түзүлүшү жактан да айырмалангандыгына байланыштуу бул тилдердеги орун бышыктагыч тактоочторду типологиялык жактан салыштырып изилдөө аркылуу төмөнкүдөй жыйынтыкка келүүгө болот.

1. Морфологиялык жактан: Англис жана кыргыз тилдериндеги орун бышыктагыч тактоочтор структуралык-морфологиялык жактан бир өңчөй эмес, мына ушуга байланыштуу эки тилде тең орун бышыктагыч тактоочтор морфологиялык өзгөчүлүгүнө карата **тубаса орун бышыктагыч тактоочтор** (in, out, on, up, here, there, north, forth, down, back, far, where, above, high, under::; илгери, бери, жогору, алыс, төмөн, ары, бийик, өөдө), **туунду орун бышыктагыч тактоочтор** (homewards, backwards, downwards, forwards, besides, below, towards; жогортон, аркара, нарытан, алдыга, алыскы), **татаал орун бышыктагыч тактоочтор:** (somewhere, anywhere, inside, upstairs, overhead, southwest, everywhere) жана **тутумдаш** тактоочтор болуп бөлүнөт. Кыргыз тилинде татаал тактоочтор ара эки топко: кош орун тактоочторго (алыс-алыс, өйдө-төмөн, ылдый-өйдө) жана кошмок орун тактоочторго (буерге, тыякта) бөлүнөт.

Англис тилиндеги орун тактоочторду кароодо Noun + suf = adv: Ат атооч + зат атооч=тактооч жана Adv +wards=adv:тактооч + суффикс = тактооч: тактооч +тактооч= тактооч) схеманын негизинде изилдейбиз.

Англис жана кыргыз тилдериндеги татаал орун бышыктагыч тактоочтор **proun + adv = adv** (somewhere, anywhere), **prep + adv = adv** (inside, outside), **adv + adv =adv** (southeast, northeast) жана **ат атооч + зат атооч+жөндөмө мүчө** (буерде, тиерде), **тактооч+тактооч** (ары-бери, өйдө-төмөн, алыс-алыс, жакын-жакын) моделдеринин негизинде түзүлөт.

Англис тилиндеги **тутумдаш** орун тактоочтор кыргыз тилинде жок экендиги менен айырмаланат жана бул тактоочтор белгилүү бир

түгөйлөрдөн, башкача айтканда, предлог менен тактоочтун, же сын атоочтун айкалышынан түзүлөт.

Ал эми кыргыз тилинде **тутумдаш** орун тактоочтор жок, бирок **кош** жана **кошмок** тактоочтор бар.

Эгерде тутумдаш тактоочторду кыргыз тилине которо турган болсок (back and forth - артка-алдыга, up and down - өйдө-ылдый) анда алар түзүлүшү боюнча кыргыз тилиндеги кош тактоочторго дал келерин көрөбүз.

2. Лексика-семантикалык жактан: Англис жана кыргыз тилдериндеги орун бышыктагыч тактоочтор жөнүндө айтылган ой-пикирлерди эске алуу менен, аларды **кыймыл-аракеттин багытын** көрсөткөн (forwards, backwards, outside, inward(s), back, up, down, where, home, homewards, upstairs, downwards, upwards, away: ары, бери, илгери, өйдө, төмөн, жогору, ылдый, кайда, биякка, тиякка) жана **кыймыл-аракеттин ордун** көрсөткөн орун бышыктагыч тактоочтор (here, there, in, behind, on, outside, upstairs, under, far, below, above: алыс, жакын, буерде, тигинде, ушунда) деп бөлүндү.

Орун бышыктагыч тактоочторду лексика-семантикалык жактан изилдөөдө, алардын омонимдерден болгон айырмасын ажыратып алуу менен, үч сема (архисема, идентификациялоочу сема, дифференциялоочу сема) боюнча талдоого алынды.

3. Синтаксистик жактан: Эки тилдеги орун тактоочтордун **синтаксистик** түзүлүшүнөн төмөнкүдөй окшоштуктар менен айырмачылыктарды байкоого болот.

Англис жана кыргыз тилдеринин экөөндө тең сүйлөмдө орун тактоочтор негизинен **бышыктоочтук** милдетти аткарат.

Орун тактоочтор затташканда **эзнин**, эллипсис кубулушунда **баяндоочтун** милдетин аткарат, ошону менен бирге эле бул тилдердеги орун бышыктагыч тактоочтор конверсияланганда **аныктоочтун** милдетин аткарат.

Англис тилинде орун бышыктагыч тактоочтор көпчүлүк учурда, сүйлөмдүн аягында жайгашаарын, ал эми кыргыз тилинде бул тактоочтор кайсы сөз менен байланыштуу айтылса, ошол сөздүн алдынан орун алагандыгын, башкача айтканда, түз орун тартипте тактооч, көбүнчө, баяндоочтун алдынан орун алаарын биздин изилдөөбүз көрсөттү.

Англис жана кыргыз тилдериндеги орун бышыктагыч тактоочтор сын атооч, зат атооч, тактоочтун башка түрлөрү жана этиштер менен айкашуу мүмкүнчүлүгүнө ээ.

Диссертациялык иштин негизги жоболору төмөнкү макалаларда жарык көрдү:

1. Англис жана кыргыз тилдериндеги тактоочтордун салыштырма изилдөөсү // Вестник Кыргызского государственного национального университета. Филологические науки. Выпуск 2. - Бишкек, 1997, с.240-245.
2. Англис жана кыргыз тилдериндеги орун бышыктагыч тактоочтордун семантикалык жактан түзүлүшү // Материалы республиканской научно-практической конференции, посвященной 100-летию Э. Хемингуэя. – Бишкек, 2000, с.46-51.
3. Англис жана кыргыз тилдериндеги шилтеме ат атоочтук орун тактоочтор жана тактоочтук эквиваленттер // Язык и проблемы межкультурной коммуникации. - Бишкек, 2001, с.179-187.
4. The Comparative Investigation of circumstantial adverbs of place in English and Kyrgyz // Изучение языков и гуманитаризация образования в XX веке. Материалы конференции, посвященной 50-летию КГПУ им. И. Арабаева. – Бишкек, 2002, с. 32-35.
5. Англис жана кыргыз тилдериндеги орун бышыктагыч тактоочтордун сөз жасоочу мүчөлөр // Изучение языков и гуманитаризация образования в XIX веке. Материалы конференции, посвященной 50-летию КГПУ им. Арабаева. – Бишкек, 2002 с.28-32
6. Англис жана кыргыз тилдериндеги орун бышыктагыч тактоочторду салыштырма-типологиялык жактан изилдөөсү // Вестник Кыргызского государственного Педагогического университета им.И.Арабаева. Выпуск VI. - Бишкек, 2004 с.196-205.
7. Англис жана кыргыз тилиндеги нак (чыныгы) орунду көрсөткөн тактоочтор // Талант-элдин руханий куту. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгына карата К.Акиевдин 120 жылдык мааракесине арналган илимий-практикалык конференциясынын материалдары. – Бишкек, 2004 181-186-б.
8. Англис жана кыргыз тилдериндеги орун тактоочтор // Кытай Республикасынын Тил жана котормо журналы. Урумчу 2004 №3, 38-41-б.
9. Англис жана кыргыз тилдериндеги орун тактоочтордун сүйлөмдөгү орду жана синтаксистик милдеттери // Вестник Кыргызского национального университета им. Ж.Баласагына Филологические науки. Выпуск 3. – Бишкек, 2004 с.215-218
10. Кыргыз тилдериндеги тубаса орун тактоочтор жана орун тактоочторду жасоочу мүчөлөр // Вестник Кыргызского государственного национального университета. Филологические науки. Выпуск 3. – Бишкек, 2004 с.218-220

Эргешбаева Нуриса Абдысентовна

РЕЗЮМЕ

Англис жана кыргыз тилдериндеги орун бышыктагыч тактоочторду салыштырма-типологиялык жактан изилдөө

10.02.20 – Тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган диссертация

Негизги сөздөр: семантика, лексика, модел, сема, дифференциялоочу сема, архисема, лексика-семантикалык классификация, контекст, эквивалент, категориялык көп маанилүүлүк.

Диссертация англис жана кыргыз тилдериндеги орун тактоочторду салыштырма-типологиялык изилдөөсүнө арналган.

Тил илиминдеги сөз түркүмдөрү жөнүндөгү проблемалар көңүлгө алынып, салыштырылып жаткан тилдердеги орун тактоочтордун лингвистикалык статусу аныкталды. Салыштырууда генеалогиялык жактан тектеш эмес бул эки тилдеги орун бышыктагыч тактоочтордун маанилеринин дал келүү, дал келбөө маселелери каралды.

Семантикалык жактан изилдөөдө орун тактоочтор алгачкы жолу үч семанын (архисема, идентификациялоочу, дифференциялоочу) жардамы менен салыштырылып изилденет.

Иштин илимий жаңылыгы болуп генеалогиялык жактан ар башка группага кирген англис жана кыргыз тилдериндеги орун бышыктагыч тактоочтордун алгачкы жолу салыштырылып изилденип жаткандыгы эсептелинет.

Изилдөөнүн максатына жетүү үчүн салыштырма, дистрибутивдик, статистикалык жана компоненттик методдор колдонулат.

Изилдөөнүн материалдары болуп англис, америка жана кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармалары алынды. Бардыгы болуп 30 чыгарма талдоого алынды жана көркөм чыгармалардан 2000 ден (ар бир тилден) ашык мисалдар талданып алынды.

Изилдөөнүн натыйжаларын жогорку окуу жайлардын “Кыргыз жана англис тилдеринин салыштырма типологиясы” сабагына жана кыргыз тилдүү аудиторияларда англис тилин окутууда да, айрыкча орун тактоочторду окутуу үйрөөтүүдө бул изилдөөнүн тыянактарынын пайдасы тиет.

РЕЗЮМЕ

Сопоставительно-типологическое исследование обстоятельственных наречий места в английском и кыргызском языках

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук 10.02.20 – сравнительно-историческое, типологическое, сопоставительное языкознание

Ключевые слова: семантика, лексика, модель, дифференциальная сема, архисема, лексико-семантическая классификация, контекст, эквивалент, категориальная полисемия.

Диссертация посвящена сопоставительному исследованию наречий места в английском и кыргызском языках.

В работе рассматривается проблема частей речи в языкознании, определяется лингвистический статус наречий места в сопоставляемых языках. При сопоставлении генетически неродственных языков рассматриваются вопросы сходства и расхождения в значениях наречий места исследуемых языков.

Впервые при семантическом изучении наречий места сопоставляется посредством трех сем: архисемы, идентифицирующей, дифференциальной.

Новизна работы заключается в том, что впервые в сопоставительном плане в английском и кыргызском языках исследуются наречия места, относящиеся к различным генеалогическим группам.

Для достижения цели используются сопоставительный, лингвистический, дистрибутивный, статистический и компонентный методы.

Материалом для исследования послужили произведения художественной литературы английских, американских и кыргызских писателей. Всего было проанализировано 30 произведений. Анализу было подвергнуто около 2000 единиц в каждом языке, взятые из художественной литературы.

Результаты проведенного исследования можно использовать при чтении курса “Сопоставительной типологии английского и кыргызского языков”, в процессе преподавания английского языка в кыргызскоязычной аудитории при изучении английских наречий места.

Ergeshbaeva Nurisa Abduseitovna

Comparative typology of circumstantial adverbs of place in the English and Kyrgyz languages

The dissertation work on the competing of scientific degree of philological science Specialty: 10.02.20.-Comparative- historical contrastive and typological linguistics

Key words: semantics, lexica, model, sema, differentiating sema, archsema, lexicà-semantic classification, context, equivalent, categorial polysemantic.

The dissertation work deals with comparative typology of adverbs of place in English and Kyrgyz languages.

The given research investigates the problem of parts of speech in linguistics, the linguistic status of adverbs of place in the English and Kyrgyz languages. They have been revealed similarities and dissimilarities in the categories and grammatical meaning of English and Kyrgyz adverbs of place.

The novelty of the research is defined by the fact that it is the first scientific work, which studies the English and Kyrgyz adverbs of place on a comparative basis.

Archsema, differentiating sema and identifying sema are used in the semantic structure of circumstantial adverbs of place in the English and Kyrgyz languages.

Comparative, distributive, statistical and component analyses are used for decision of the aim.

Extracts from novels by American, English and Kyrgyz (about 2000 units) are analyzed in our research.

The result of the work can be used in theoretical courses and workshops in “Comparative investigation of English and Kyrgyz languages” interpreting practice and teaching Kyrgyz students English.